

Az újjáéledt Miszt-tótfalusi Kis Miklós

Senki sem próféta a maga hazájában. Ha valakire, akkor Miszt-tótfalusi* Kis Miklósról, a XVII. század egyik legnagyobb európai betűmetsző művészeire valóban illik ez a mondás. Amszterdami tündöklése után — ahol a betűmetszést a század vég legmagasabb hollandi szintjére emeli, ahol a nagy gonddal korrigált magyar nyelvű *Aranyos Bibliát* a saját költségén jelenteti meg, ahol hírneve folytán egész Európából, még a messzi Moszkvában, számkivetettségben élő grúz fejedelemtől is, a rendelések sora érkezik hozzá — visszatér Erdélybe. 1690-ben Kolozsvárt telepedik le, ahol gáncsoskodás, megalázás, szakmai lehanyaglás, betegség, majd bénaság lesz osztályrészé. A fejedelemségből osztrák kormányzósággá alakított, hanyatló Erdély farizeusi göggel telt, maradi potentátjai „gondoskodnak” a teremteni, fejleszteni akaró génusz elorsvasztásáról, munkakedve felőrléséről. Az egyetemes emberi művelődésnek és a magyar kultúrának e megrendítően balsorsú nagyja, a nemzete jobbításáért jövedelmét feláldozó önzetlen lélek, aki hivatásának tartotta, hogy „könyvekkel bővítem és olcsóítsam e Hazát”, zátonyra fut.

*

1698-ban „az Irégyek ellen, kik a közönséges Jónak ezaránt meggátolói”, kiadja *Mentségét*, ezt a megrázó erdélyi korrajzot. Elemi erővel tör fel soraiban ennek az igazságszerető, prométheuszi léleknek őszinte, megdöbbentő haragja: „illendőknek nem ítélem, hogy ilyen drága mesterségeket ingyen közöljek olyan háladatlan Hazával, melly javára igyekező fiát illy betstelenül tractálja, és ha lehetne, magából kivetné”; „Nem tsak arra mentem (megvallom) hogy méltónak ne ítéljem e Hazát mesterségeimre, hanem arra is resolváltam vólt tsak tavaly is magamat, hogy vég bútsút vegyek tőle: lehetetlennek látván itt tovább subsistálnom. Sőt még nem tsak erre resolváltam vólt magamat; hanem hogy, ha ugyan exiliumban kell menem, egy Apológiával úgy elhíresítem Erdélyt egész Európában, és valahol járok kelek, a hamis hitet úgy a fejekbe tsapom, hogy bizony Erdélynek legjobb kővárért fel nem vennék: és mennél nagyobb devotioval voltam eleinten Nemzetemhez, annál nagyobb aversioval lézsek ezután [...]” Komoly önvizsgálatra intő, könyörtelen mondanivaló ez a kortársak felé. Emiatt Galilei sorsa vár rá.

A *Mentségben* foglaltak miatt találva érzi magát Erdély kormányzója, a kapzsi, részeges Bánffi György is. Ekléziakövetést kíván Kistől, nyilvános bocsánatkérést. Kis Miklós 1698. június 13-án megjelenik a református zsinat előtt Nagyenyeden a száz templomban. Bocsánatot kér, visszavonja *Mentsége* állításait, visszavonólevelet, *Retractatio-t* ír, ki is nyomtatja, beléfoglalva, hogy *Mentsége* minden példányát előadja, hogy megsemmisítsék (csak két példány marad az utókorra) a bibliája védelmében 1697-ben írott *Apológiájával* együtt. A perc-emberkék dárídója teljes. „Alig hogy meg nem siratom ez embert” — írja az ekléziakövetésről öreg papoktól nyert értesülés alapján sok évvel később Hermányi Dienes József (1699–1763) nagyenyedi református lelkész az 1943-ig kiadatlanul maradt munkájában, a *Nagyenyedi síró Heraklitusban*.

* A szerző kérésére Kis Miklós nevét a régi helyesírás szerint írjuk.

A megtört lelkű, „réz“- és „vasmíves“-nek csúfolt Kis Miklós sorsán már nem sokat változtat az, hogy az eklézsiakövetés után négy hónappal az egyháztanácshoz benyújtott, sérelmeit összegező folyamodványra adott, Bethlen Miklós fogalmazta végzés sok mindenben számára kedvezően határoz. Nem sokkal ezután szélütés éri, s három év múlva élete véget ér. Halála után tudós barátja, Pápai Páriz Ferenc 1702-ben 78 versszakból álló *Életnek könyve. Mellybe bé-iratott példás emlékezetre méltó Neve, a nemzetes, tiszteletes, tudós, M. Tótfalusi Kis Miklós uramnak* című költeményében foglalja össze az elhunyt jelentőségét. Első kiadása nem maradt fenn. Bod Péter jegyzetekkel kiegészítve 1767-ben jelenteti meg újra *Erdélyi Féniks* címen. Hadd idézzük néhány részletét:

- (45) Ki e Mesterségnek nem tsak színén kapott,
Hanem bellyeb mély titkaira bé-hatott,
Amsterdamban vetvén oly Fundamentumot,
Hogy az ő munkája tsudálatnak még ott.
- (46) Mindenféle nyelvben és minden formában
Betüt metszhet vala nagyobbban s apróbban;
Ugy jár vala tudós keze az atzélban,
Mint másnak a könnyen engedő viaszban.

(49) Enged, és hozzá-fog, s Betüt minden pontban
Metsze mesterséggel a kemény atzélban,
Mellyből Matrixokat vere réz táblákra;
Florentia ma is ditsekedik abban.

(50) Innocentius is, ki tizen-egyedik
E nevet viselő Pápa, igyekezik,
És minthogy mind akar, mind ki is telhetik,
Ezen munkára Kis Miklós szállíttatik:

(51) Mentül szebb Betüket készítsen számára
Melly lenne mind bőven és minden formába,
Hogy az intéztetett szép Tipográfia
Ezekből keljen fel a Vaticanumba.

(52) De mind ezek után, a mi nagyobb benne,
Betses szép munkája Ásiára mene;
Georgia Országnak nagy fejedelme
Illy szándékkal lön, hogy új dolgot kezdene.

(53) Tudniillik, állítna egy Typographiát,
Szemlélvén idegen Nemzetek példáját,
Metszené ki az ő betűjök formáját,
Követvén született nyelvének mivóltát.

(62) Édes Hazájának mivel kormos füstje
Világosbnak tetszik, mint más Nemzet tüze,
Honnyában keserű édesb, mint más méze,
Vágyakozik haza forró szeretete.

(69) Illy jó szándékának nem lön tellyes vége;
Mert változó időnk szerentsétlenségbe
Borítá, bús, bajos és gondos életbe:
Igy sok változási ejték betegségbe.

(72) Sirassátok Skólák benne károtokat,
Tudósok illy ékesgető tagotokat!
Nem nézi idegen szükült sorsotokat,
Nem óltsítja, mint ez, Könyvbéli árukat.

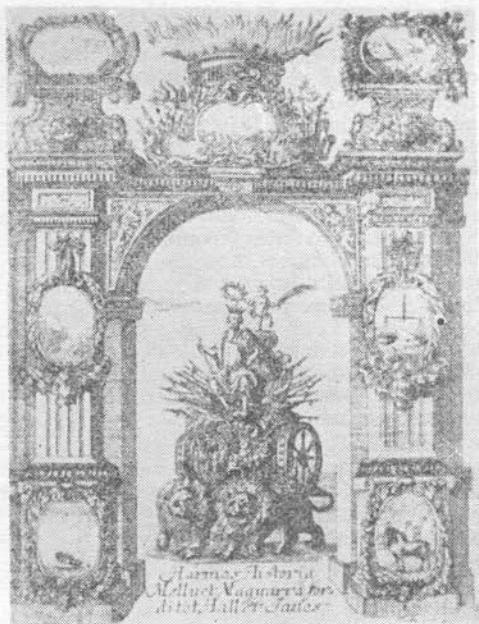
(77) Tótfalusi Miklós nyugoszik ez helybe;
Magyar-Ország szülte, Erdély felnevelte;
Hollandia nagy dolgokra készítette;
De, a mint intézte, nem adta szerentze.

(78) Mondjad úton-járó, Nyugodjék meg teste!
Búsult lelkének lett Isten Békessége:
Idegenségünket az Isten ne nézze;
Támasszon Hazánknak inkább mást helyette.

Ezután száz évi feledés következik, mintha csak az idő múlása irigyeit igazolná. De 1866-ban Toldy Ferenc, a magyar irodalomtörténetírás atyja felismeri Kis Miklós helyesírás-reformáló jelentőségét, s kiadja a *Régi magyar nyelvészek (Corpus grammaticorum)* című gyűjteményben Kis 1697-es *Apologia Bibliorum* III. részét, a *Ratiocinationem de Orthographia eo modo instituendam* (Számvetés az ilyen módon létesítendő helyesírásról), amellyel Toldy szerint tulajdonképpen újkori nyelvészetünk kezdődik. Kis elve szerint jó tipográfus csak jó ortográfus lehet. Az *Apologia Bibliorum* I. részét kivonatolva, III. részét pedig teljesen — először — Kiss Géza fordította le magyarra 1954-ben, a Bukarestben a *Mentséget* is magába foglaló kiadott kötetben. Kis Miklóssal mint tipográfussal 1896-ban Ferenczi Zoltán foglalkozik *A kolozsvári nyomdászat történetében*, 80 kiadványát sorolva fel. Kis emlékének másik méltó megörökítője a fáradhatatlan Gyulai Farkas, aki 1892-ben Kolozsvárt újra megjelenteti a Kis által az 1697. május 6-i nagy kolozsvári tűzvész alkalmából írt és megzenésített *Siralmas panaszt*, 1902-ben, halála 200 éves fordulóján pedig ugyancsak Kolozsvárt a *Mentséget* betűhű kiadásban. Kis Miklós sír emlékét méltó ünnepség keretében szintén 1902-ben leplezik le a kolozsvári házsongárdi temetőben. Az *Erdélyi Féniks* szelleme megelevenül, elfoglalja helyét a magyar művelődéstörténelemben; ezt elősegíti Dézsi Lajos 1898-ban kiadott, nagy gonddal megírt Kis-életrajza is, amely mellé Pápai Páriz Ferenc életrajzát is csatolja.

1940-ben, a könyvnyomtatás feltalálásának félszázados évfordulóján Kner Imre, a XX. század legnagyobb magyar nyomdása Gyomán az eddigi legszebb kiadásban jelenteti meg újra Kis *Mentségét*. Az eredetinel valamivel nagyobb formában, kéziszedéssel készült; Kner a szöveget a budapesti Országos Széchényi Könyvtárban őrzött eredetivel négyszer egyeztetti. Kner Imre másik elévülhetetlen érdeme Kis Miklós amszterdami betűmintalapjának felkutatása. Ez ügyben 1942-ben Gyomáról Kolozsvárra utazik, ott Kelemen Lajos könyvtári főigazgatótól megtudja, hogy a mintalap eredetije Budapesten, az Országos Levéltárban van az erdélyi Hatfaludi család iratai között. Ezt a nagy újságot megírja Szentkúty Pál nyomdatörténésznek, aki a Hatfaludi-kötegekben megleli a mintalapot, és 1942-ben a *Magyar Könyvszemle*ben publikálja. A mintalap Kistől való származását a lap alján a következő szöveg igazolja. „Begeert iemandt Ef-slagen of Matryzen van deeze Letters, nu eerst gesneden door Nikolaas Kis, adresseere zich aan den voorn. Meester, woonende t'Amsterdam, op d'Achter Burg-wal, over de Brouwery van de Zwaan, ten huize van Warner Warnersz. zal de zelve voor een redelijke prys bekomen“ (Ha valaki levonatokat [betűket] vagy matrixokat kíván e betűkről, most először Kis Miklós által metszve, forduljon előbb nevezett mesterhez, aki Amszterdamban, az Achter Burg-walon, a Hatyú sörfőzdén túl, Warner Warnersz. házában lakik, azokat méltányos áron fogja megkapni). A betűmintalapok reklámul szolgáltak abban az időben, az egymással versengő betűmetszők és betűöntődék áruikat így hozták a vevők tudomására. Szentkúty Kner érdemét a mintalap fellelése körül cikkében igaztalanul meg sem említi; ez csupán 1957-ben történt halála után derül ki a Knerrel folytatott levelezéséből. E levelezés alapján Haiman György újra megleli Kis mintalapját a Hatfaludi-iratok között, és 1964-ben jelenteti meg a Kis Miklóssal foglalkozó *A betű mestere* kötetben. Kis *Mentségét* 1952-ben Budapesten újra kiadják, Kis *Mentsége* tehát 1902 óta négy ízben került kiadásra.

**Haller János Hármas históriájának
Misztótfalusi nyomdájában készült,
1695-ös kiadása**



Igy hát, mondhatni, századunkban „fellendült“ Kis Miklósnak mint szerzőnek és nyomdásznak újramegjelentetése, értékelése mind Romániában, mind Magyarországon. Erdemes azonban rámutatni, hogy ez az újrafelfedezés Nyugaton is megkezdődött. Mint olyan erdélyi származású ember, aki évtizedek óta élek Rotterdamban, és szenvedélyem e nagy egyéniség és alkotó tevékenységének a felmérése, e tekintetben egészíteném ki az újabb kutatások adataival a Kis Miklós-képet.

Kis *Mentsége* 20. szakaszában ezt írja: „Ezt is véteknék magyarázzák, hogy szándékomat említem, hogy Lipsiából [Lipcese] haza hozassam matrixaimat [...] Hogy mégis e Haza a nélkül ne maradjon, minthogy lejövetelemkor eladó szándékul Lipsiában egy rendbéli matrixokat hagytam volt, és szerentsémre (minthogy valami defectusok vannak benne) meg nem vötték, lehozatom (látván, hogy itt én mind annyit készíteni nem érkezem) azokat, és elkészítvén azokat, megtanítom discipulusimat, mint kell vélek élni, az-az a Fusoriara perfecte [öntésre nézve hibátlanul], és azok eltartanak két vagy három seculumig, ha jól procuralják. [...] Legjobb tehát énnékem, hogy még-is e Haza abból boldogúlhasson, haza hozatni azokat: és így e Haza szolgálatjára fordítani. A mely matrixokat Amsterdamban hagytam volt is, a végre hagytam volt ott, hogy ha vagy halál, vagy egyéb casus engem meggátolna, hogy czéлом szerint e Hazának nem készíthetnék, még pedig azoknál jőbbakat; azokat lehozassam onnét, (minthogy azok többire készen voltanak) a minthogy mikor én halálra betegedém, T. Némethi Uramék előtt az Erdélyi Ekklesiának legáltam volt azokat [...]“

Az idézetből kitűnik, hogy Amszterdamban is, Lipcsében is hagytott hátra Erdélybe való visszatérésekor matrixokat. Ez az anyag az alapja a közelmúltig Janson-típusnak nevezett betűknek. A kérdés tisztázása végett kissé részletesen kell foglalkoznunk e helyütt a nyugat-európai nyomdatörténettel.

Anthoni Janson (1620—1687) ostfrieslandi német, miután éveken át Amszterdamban tanul betűöntést, Lipcsében az első önálló betűöntődét létesíti s vezeti haláláig. 1674-ben kétféle antikvából arab és samaritánus mintalapot, 1678-ban pedig újabb Speciment (mintalapot) ad ki különböző antikva és kurzív (álló és dől) típusokkal. Halta után Johann Karl Edling, majd művezetője, Wolfgang Dietrich Erhardt veszi át az öntődét, tőle egy mintalap maradt 1710-ből. Utódai az öntődét „Erhardtische Giesserey“ néven vezetik tovább. Johann Christoph Erhardt 1720-ban mintalapot ad ki antikva és kurzív betűkkel, amelyek Janson 1678-as betűinél sok-

kal sikeresebben és finomabban metszettek. Ezeknek a betűknek néhány matrixa a mai napig fennmaradt.

Az 1831-ben Lipcsében alapított Wilhelm Drugulin-féle betűöntőde 1868-ban egy, *állítótól Hollandiából beszerzett matrixokból* (!) készült mintalapot ad ki *Renaissance-Holländisch* címmel. Ezeket a matrixokat a Drugulin-cég 1919-ben eladja a Majna-Frankfurtban működő David Stempel betűöntődének, amely (tévesen) Janson-típusnak nevezi el őket. De a Janson-típus nemcsak német földön, hanem másutt is fellelhető. Így Angliában, ahol az oxfordi egyetem mintalapján (1695-ből) az „angol kurzív” Janson típusú. Az 1930-as években Updike egy Firenzében 1691-ben Giovanni Filippo Cecchi nyomtatta könyvben egy „megkülönböztetett modern” romana (latin) betűtípussal szedett szöveget talál. *Printing Types* című műve 2. kiadásában (1935) Updike megjegyzi, hogy ez a könyv a szép tipográfia igényével készült. A. F. Johnson, aki 1938-ban részletesen kifejti, hogy a Janson-betűk nem Janson kezétől erednek, helyesen írja 1946-ban Updike-ről: az nem veszi észre azt aényt, hogy a Janson-betűket legelőször használó egyik nyomdász Firenzében működött. Cecchi-ről ismeretes, hogy acélbetűket, matrixokat és egyéb anyagot hozott Hollandiából, s ezt Firenzében az egész XVIII. század folyamán használták. Meglepően hasonlítanak a Jansonnak tulajdonított németországi betűkhöz, ám keskenyebbek, könnyebbek, s nagyobb szabatosággal metszettek. A. F. Johnson mellett Stanley Morison (a lipcsei betűöntéssel foglalkozik) az, aki a Janson-betűk Jansontól való eredetét elveti. Morison 1940-ben ezt írja: „A Drugulin—Stempel-féle betűk olyan betűmetsző keze műve, akinek a tehetsége csaknem a Garamondéval vagy Granjonéval egyenrangú”, továbbá: „a kétségtelenül Jansontól való anyagnak és a régi hollandi mintáknak egy és ugyanazon kéztől való származtatása nem tartható fenn”.

Az angol, német, olasz földön lelhető Janson-típusok Kis Miklóstól való eredetét Kis Miklós Budapestén őrzött mintalapja bizonyítja. G. W. Ovink holland nyomdatörténész hívja fel Harry Carter és Buday György figyelmét e mintalapra, és a budapesti Országos Széchényi Könyvtár fényképmásolatot ad a mintalapról számukra. 14 különböző méretű antikva, 15 kurzív, egy hangjegyminta, görög és háromféle méretű héber betűminta található e 46,5×34,5 cm nagyságú lapon. Az antikvák és kurzívok az Erhardt-féle 1720-as mintalap mintáival való azonossága minden kétséget kizáróan felismerhető. A Janson-betűk rejtélye tehát megoldódott: Kis Miklós metszette őket. Carter és Buday 1954 márciusában a *LinoType Matrixban*, az *English LinoType Company* házi lapjában teszik közzé megállapításaikat *The Origin of the Janson Types; with a Note on Nicholas Kis* címmel. Az 1957. évi Gutenberg Jahrbuch-ban pedig *Nicholas Kis and the Janson Types* címen összegezik ismét kutatásuk eredményét, Kis és Stempel betűi 3—3 mintáját reprodukálva.

Hogy az 1720-as Erhardt-mintalap, a *Holländische Schriften* matrixai miként kerültek Erhardt elődjéhez, Edlinghez, nem ismeretes, és az sem, hogy az 1868-as Drugulin-mintalap, a „Renaissance-Holländisch” matrixai miképp jutottak Drugulin elődei birtokába. Hogy Kis Miklós amszterdami vagy lipcsei anyagából valók-e, erre ma nem lehet választ adni. De az kétségtelen, hogy Erhardt is, Drugulin is Kis Miklós matrixaiból készült betűket nyomtatott mintalapjára. Német részről ugyan kétséget fejezett ki Helmut Presser, a mainzi Gutenberg Museum munkatársa, 1955-ben közölt *Die Janson-Antiqua (Rätsel um eine Druckschrift)* című cikkében: „Janson 1678-as mintalapja és a »Holländische Schriften« közti nagy hasonlóság arra enged következtetni, hogy e típus szellemi szerzője Janson volt. Talán e holland jellegű betűtípusok metszését az Amszterdamban élő betűmetszőre, Kisre bízta. A kutatás figyelmét e kérdésre felhívtuk, és reméljük, hogy újabb leletek e kérdést tisztázzák.” Presser feltételezésének azonban ez ideig semmi bizonyítéka nincs.

Kis tanítómestere Amszterdamban Dirk Voskens (1647—1689?) volt, aki 1678-ban Blaeu betűöntődjét Johannes Adamsz.-szal együtt megvette. Voskens apja, Bartholomeus is betűmetsző volt. Róluk írja *Mentsége* 8. szakaszában: „Az én Mesterem Apja szép Német Betűket tudott mettzeni; de Deák Betűt nem; az én Mesterem Romana vagy Rotunda Betűt meglehetőst mettzett; de Cursívát nem: hanem én velem tsináltatta, ha mi defectus vólt is matrixaiban.” Mesterét szakmailag tehát nem tartja magas színvonalúnak; rövidesen túl is szárnyalja a betű-

oda vinni. Azonban a pénz a feje a dolognak. Mert ha pénz elég vagyon s ezse az embernek, könnyű (úgymond) jó Typographussá lenni az értelmes és tudós embernek“.

Igy állt neki Kis Miklós, hogy a betűöntést, betűmetszést, matrix-készítést megtanulja, s jó típusokat alkothasson Erdélynek. Elsőrangú módon sajátítja el mindezt, úgyhogy három év múlva a tanítvány már óriási konkurenciát jelent Voskensnek. A Debrecenből 1681-ben a nyomdászat megtanulására Hollandiába küldött Töltési István hiába próbálkozott, hogy Voskensnél tanuljon, „az semmi-képen fel nem vállalá“, mire Kis ezt mondja Töltésinek: „Édes Barátom, ha tetszik, én valamit vöttem annyi pénzen mesteremtől (noha ő ezt olyan nagyra betsüli mint mondám, hogy 100000 forintért nem tanítana meg egy Belgát, és most is olyan nagyra tartja magát) mindent ingyen communicálni kész vagyok.“ Egy másik erdélyi magyar pedig, Gávai, aki másfél évig lakott Voskensnél, nem tudta a mesterséget jól megtanulni, „Mert a mostani delicatum seculumban — írja Kis — mind tsak a leg-szebbre vágnak; azért a ki nem remélni, hogy perfectiot vehessen benne, hozzá se fogjon: mert azzal bizony el nem él. Egynehány Sculptorokat láttam én imitt amott; de tsak mit sem kaphattak mesterségeikkel. Nem olyan tehát ez, mint a vargaság, hogy akárki megtanúlhassa. Száz közzül alig válik egy, a ki erre alkalmas.“ Kis kibontakozásának itt a nyitja: tehetőségét a legmagasabb színvonalra kell emelnie ahhoz, hogy az akkori Európa nyomdászati központjában, Hollandiában — ahol a XVII. században több könyvet nyomtattak, mint a többi országban együttvéve — érvényesülhessen.

*

Kis Miklós betűmetsző-mintaképe Christoffel van Dyck lehetett, a híres El-sevier nyomdászindusztria betűmetszője, aki feltehetőleg 1671-ig tevékenykedett. Halála után fennmaradt több betűmintaalapja, amelyet Leidenben, az Egyetemi Könyvtárban őriznek. Összehasonlítva azt Kis mintalapjával, megállapítható, hogy Kis Miklós továbbfejlesztí Van Dyck hollandi betűstílusát. Amíg azonban Van Dyck a barokk korra jellemző lendületes betűdíszeket bőven alkalmazza, főleg kurzívjában, addig Kis Miklós mintáján ezekkel nem találkozunk. De Kis modernül hat a mintalapján, betűinek erőteljessége és szépsége szembeszökő. J. W. Stauffacher találon jegyzi meg pompás, gyönyörködtető, „Janson“-betűkkel nyomtatott, 1954-ben kiadott könyvecskéje végén a következőt: „Az olvasó élvezete enél a — mint minden nagy — típusnál az, hogy jelenlétét nem mint valami speciálisat tudatosítja magában, mentes a szembeötlő járulékoktól, amelyek divatosak ma és értelmetlenek holnap. Janson — mint típus — egyetemes minta. Vonzóereje lassan bontakozik ki, a követelőzés bizarr lármája nélkül, a XVII. és XVIII. századbeli nagy európai humanitás szellemében gyökerezetten áll.“ E megbecsülés ismeretében, hogy Kis Miklós betűit ma szerte a világban, Európában és Amerikában finom nyomás céljára még mindig használják, nem hivalkodás vagy nagyozás az, hogy a *Mentsége* befejező (39., Kislénél a 33. szám kétszeri használata miatt 38.) szakaszában visszavág az egyházi formalizmus fensőbbeskedőinek, akik őt korlátoltságukban lekicsinyelik: „Hogy tsak egy hitván vas mives vagyok. Fel(elet). 1. Annak a hitván vas műnek vajki sok hasznát vette e világ, s vehette volna e haza is. 2. Tisztelem s betsülöm az ő Kegyelmeők hivataljokat, és a kibén Istennek valami donumát látom, ha lehetne kéznél fogva emelném fel, és én megvallom ő Kegyelmeők felől, hogy tiszteteknek dítséretesen megfelelnek; de Professorok s Papok jobbakkál jobbakk vannak; ilyen hitván vas műves pedig nem tsak Kolozsváratt, hanem egész Erdélyben; nem hogy Erdélyben, de az egész Magyar birodalomban nem hogy ott, de még az egész világon sintsen: mint fellyebb megmutogattam [...] Azzal a hitván vas művel, mennyi hasznót töttem, tudják az emberek. És mennyi hasznót tehetnék azzal másutt magamnak is, azt is tudják már alkalmasint. 3. Varia sunt dona. A szem nem fül, a kéz nem láb &c. Ha azért irégykedik a kéz a lábba, és azért, hogy az alatt a földön jár, alá valónak tartja, avagy rendesen argumentál-é? [érvel-é]“. (Kis Miklós *Mentségében* Belgium, belga megjelölést használ Hollandiára s a hollandusokra. A vele foglalkozók máig is gyakorta Belgiumról, a belgákról írnak, ami sajnálatos tudatlanság. Kis idejében a spanyoloktól 80 éves háborúval függetlenül [1568—1648] mai Hollandia, tehát az északi Németalföldek, latin neve „Belgicae liberae ac foederatae“ [Felszabadított és szövetségzett Belgiumok], míg a spanyol Habsburgok alatt maradt déli Németalföld — amely 1831-ben vált Belgium néven függetlenné —

„Belgica regia“ [Királyi Belgium] latinul. Ma tehát Belgium egészen mást jelent, mint Kísnél, aki az akkori Egyesült Németalföldek Köztársaságát, a mai Hollandiát nevezi így.)

A Blaeu családról is sok máig is a félreértés és tudatlanság. Ezt az Európá-hírfü térképész-dinasztiát, amely nyomtatást, könyvkiadást és könyvkereskedelmet folytatott, Willem Janszoon Blaeu (1571—1638) alapította. A híres dán csillagásznál, Tycho Brahenán tanult két évig, térképész lett, glóbuszokat készített. Amszterdamban 1596-ban telepedett le, nyomdát létesít, hírneve folytán később a gyarmatokat igazgató Kelet-indiai Társaság kartográfusává teszi. Fia, Dr. Joan Blaeu (1596—1673) folytatja és továbbfejleszti az üzemet, Gusztáv Adolf svéd király nyomdászává teszi szép és híres kiadványai miatt. Legjelentősebb kiadványa az 1662-től fogva latin, hollandi, francia és spanyol nyelven (9—12 kötetesek) megjelent hatalmas formátumú Blaeu-Atlas, melynek francia nyelvű faksimile-kiadását néhány éve adták ki. Apját követi mint kartográfus a Kelet-indiai Társaságnál. Amszterdam városi tanácsának tagja, a polgárörtség kapitánya, a városi erődítések és lőszerraktárak biztosa. A nyomdaüzemet 1672. február 23-án tűzvész pusztítja el, 335 000 guldenre becsülik a kárt. Ez a tűzvész a hanyatlás kezdetét jelöli. Fiai: Willem, Pieter és a Kis Miklóssal egyívású Joan viszik tovább az üzemet, 1685-ig Willem, Pieter és Joan Blaeu-cég néven, utána csak Joan neve alatt, akire a két idősebb fivér rábízta a vezetést. Hogy hármuk közül Kis kivel tárgyalt, azt nem tudjuk. Az üzem betűöntődjét már 1678-ban Dirk Voskens és Johannes Adamsz. vették meg, 1695. április 7-én pedig Blaeu eladja a Bloemgrachton levő nyomdát, és a nagyhírfü cég megszűnik.

Néhány szót kell szólnom az Elsevier nyomdászdynasztiáról is. A Leuvenben 1540 körül született Lodewijk az alapító, aki Antwerpenben a híres Plantin-nyomdában könyvkötő, de protestáns lévén, 1580-ban Hollandiába menekül s 1587-ben Leidenben telepedik meg mint könyvkereskedő. 1617-ben hal meg. Fia, Bonaventura (1583—1652) és unokája, Abraham (1592—1652) virágoztatják fel az 1617-ben Leidenben alapított nyomdát és könyvkiadóvállalatot. Bonaventura fia, Daniel (1626—1680) 1655-ben Amszterdamba megy, ahol az unokatestvére, Lodewijk (1604—1670) által 1640-ben alapított nyomdában dolgozik, amelyet 1664-től fogva egyedül vezet. Az Elsevierek duodecim, tizenkét rétü kiadványai igen keresettek voltak, e formát azért választották, hogy minél nagyobb közönség vásárolhassa. Hágában és Utrechtben is volt üzemük. Leidenben Bonaventura egyetemi nyomdász is lett. Betűiket többek között Christoffel van Dyck készítette. Daniel váratlan halála az amszterdami üzem felszámolásához vezetett. Özvegye, aki egy évvel élte túl, 1681 márciusában eladta a betűöntődjét, Christoffel van Dyck matrixaival együtt. A leideni üzemet Johan (1622—1661), majd özvegye, 1681-től pedig fia, Abraham (1653—1712) jog- és államtudományi doktor vezette, utóbbi alatt a nyomda teljesen lehanyaglott, s halála után, 1713. február 20-án a nyomdát eladták. E híres üzem is egy évszázad alatt elenyészett.

Kis Miklós 1680 ősutóján érkezett Amszterdamba. Sem Daniel Elseviert, sem a már korábban elhunyt Christoffel van Dycket, az Elsevierek betűmetszőjét tehát nem ismerhette. Mind a kettő művészete azonban hatással volt kiadványaira és betűire.

A Hollandia XVII. századi, főként amszterdami könyvkereskedelméről szóló okmánytár, melyet M. M. Kleerkooper gyűjtött össze, s halála után W. P. van Stockum egészített és adott ki Hágában (1914—1916), tartalmaz Kis Miklóst illetően három közjegyzői szerződést és egy Joan Blaeu által írott levelet. Az egyik szerződésben, 1685. február 6-án P. de Wit közjegyzőnél Kis szerződik Simon de Maly kereskedővel acélbetűk és matrixok készítésére. A másik okmány Kis eltávozása után 1694. december 2-án François Tixeraudet közjegyzőnél készült. Benne Gerrit Huijgens 75 éves könyvkötő Matteo Joannes örmény könyvnyomdász rekvizíciójára tanúsítja, hogy 8 vagy 9 éve Matteo Joannesszel felkereste „Nicolaes anders genaamt den onger“-t (Miklós, más néven a magyar) acélbetűk, matrixok és öntött betűk elkészítésére, melyre vonatkozóan később meg is egyeztek. Ez a két okmány holland nyelvű. A harmadik szerződés latin nyelvű, 1684. március 23-án P. de Wit közjegyzőnél készült. Benne Kis Salomon Benedictusszal szerződik Marcus Frenkel javára latin és német—héber matrixok készítésére és árára vonatkozóan. Joan Blaeu levele franciául Johan Gabriel Sparvenfeldt (1655—1727) svéd utazó- és kartográfushoz szól 1688. február 18-án. Blaeu Sparvenfeldt művei kiadására ajánlkozik. Említi, hogy „Sr. Nikolaskis“ mutatta neki Sparvenfeldt Kishez írott levelét, melyből látja, hogy Sparvenfeldt mennyire előrehaladt kevéssé

ismert tájak és nyelvek ismeretében. Blaeu egyúttal csatolja Kis válaszát Sparvenfeldt-hez.

Blaeu levelei, a Kisre vonatkozó is, s a szerződés ma a Stiftsbiblioteketben vannak, a svédországi Linköpingben.

Carter és Buday a Janson-betűkről írott cikkükben (1957, Gutenberg Jahrbuch) említik, hogy Carl Björkbom egy svéd szaklapban (Nordisk Tidskrift för Bok- och Bibliotekväsen) 1935-ben tette közzé a Sparvenfeldt által Kis Miklós-nál rendelt grúz egyházi betűk 1705-ben kiadott mintalapját háromféle méretű betűkkel. E mintalap ma Stockholmban, a Királyi Könyvtárban van. Björkbom Kisnek 1686—87-ben Amszterdamból latinul írott, ma a linköpingi könyvtárban őrzött két levelét is közölte. Kis jó latinsággal elmondja, hogy latin, német, héber, rabbinusi héber, német héber, görög, szír, szamarita, kopt és örmény betűket metszett, s hogy kínai írásjelek készítéséről tárgyalnak vele, ami „nem csekély szolgálat, sem nem közönséges kézimunka, hanem tényleg egyedülálló a manuális művészetek között”.

1951-ben Ovinck jelenteti meg emlékkönyvét az „Amsterdam“-betűöntőde — N. Tetterode alapítása — centenáriumára. Műve végén táblázatban az 1604—1857 közötti időben működött hollandiai betűöntődék családfáját közli, külön megjelölve azokat a betűöntőket, akik betűmetszők is voltak. A XVII. században Briot, Vallet, a Voskensek, Schmidt, Van Dyck, Van Kempen, Glauwe, Barentsz., Katzenberger, a Van Hogenackerek és De Jonge után 1685-ben ott áll Nic. Kis (den onger) is, megjegyezve, hogy betűanyagának sorsa biztosan nem ismeretes.

1962-ben Hellinga—De la Fontaine Verwey—Ovinck nagy monográfiája és atlasza jelenik meg a hollandiai nyomdászatról. De la Fontaine Verwey írja, hogy a magyar bibliát kiadó Kis Miklós az Amszterdamban létesült második örmény nyomda számára metszi a betűket. Hellinga tanulmányában az 1800-ig kiadott betűmintalapokat is felsorolja — amelyeket Hoeflake és Carter segítségével állított össze; Kis Miklósét is megtaláljuk az időrendi áttekintésben, 1685 körül. Hellinga azt írja, hogy az eredeti megsemmisült, egy fényképmásolata az amszterdami egyetemi könyvtárban van, s utal Carter—Buday és Stauffacher írásaira.

Hol lakott Hellinga Kis Miklós Amszterdamban? Erre, sajnos, kutatásom során nem kaptam választ. Betűmintalapja alján lakóhelyét így adja meg: az Achterburgwalon, a Zwaan (Hattyú) sörfőzden túl, Warner Warnersz. házában. Az amszterdami városi levéltárban Warner Warnersz.-ről mint háztulajdonosról semmi nyom nincs, valószínűleg bérlője lehetett a háznak. Az Achterburgwal mai neve Spuistraat (Zsilip utca), Amszterdam szívében, a főtér, a Dam közelében van. A Zwaan sörfőzde helyén ma egy nagy iroda-épület áll, Spuistraat 210—212. szám alatt, a Bungehuis. Hogy tehát a sörfőzden túl milyen irányban volt Kis lakása, az ma felderíthetetlen. Zavart kelt azonban Stauffacher, aki művében Kis mintalapja közlésekor az „over de Brouwery“ (túl a sörfőzden) szöveget „opposite the Brewery“-nek (a sörfőzdevel átellenben) fordítja angolra, amire semmi adat sincs, viszont ezt a tévedést már magyar szerzők is átvették.

Az amszterdami református egyház teljes egészében fennmaradt irattárában, amelyet ma az amszterdami városi levéltár őriz, semmi adat sincs Kolosvári István 1685. évi amszterdami akciójáról az egyháztanácsnál Kis ellen, hogy bibliakiadását megakadályozza. Nemesak Dézsi Lajos ír erről Kis-életrajzában, de maga Kis is említi *Mentsége* Előljáró beszéd-ében: „mindenképen azon lévén, hogy engemet interturbáljon munkámban, Conciliumot (az-az az Amszterdami Consistoriumot) egybe-gyűjtötte ellenem, hogy legalább dehortáljanak, vagy másként orvosolják, hogy elő ne mennek a munkában.” A jelenlegi városi levéltáros úgy véli, hogy Kolosvári az egyháztanács egy vagy több tagjával értekezhetett, de formális ülést ez ügyben nem tartottak, amelynek írásos nyoma maradt volna. Ennek tisztázására szükséges volna Kolosvári jegyzeteit és Erdélybe küldött jelentéseit átnézni.

Két magyar is foglalkozik holland nyelven Kis Miklóssal. Antal Géza egykori dunántúli református püspök (felesége, az A.S.C. Wallis néven író Adèle Opzoomer fordította le kitűnően a múlt század végén Madách Tragédiáját holland nyelvre), aki Hollandiában is tanult, 1924-ben „Nicolas Witsen en de arme-nische drukkerij“ (N. Witsen és az örmény nyomda) című írásában Dézsi Lajos alapján összefoglalja az Artsil grúz király által kért és Witsen (1641—1717) híres

amszterdami polgármester ajánlatára Kis által metszett grúz egyházi betűk történetét. Idézi Karl Faulmann 1882-ben kiadott *Illustrierte Geschichte der Buchdruckerkunst* című művét, valamint Lorck *Handbuch der Buchdruckerkunst* című könyvét. Szerintük Kis Firenzét és Amszterdamot ellátta grúz és szamarita betűkkel. Antal arra következtet, hogy Amszterdamban örmény nyomda állhatott fenn.

Antalnak Kleerkooper és Van Stockum 1914—1916-os művében kellett volna utánanéznie, amelyből kitűnik, hogy 1666-ban Matheo Avac örmény nyomdájában Christoffel van Dyck metszette betűkkel örmény biblia jelent meg, melynek betűire Avac és Van Dyck 1658. november 27-én szerződött. S hogy Kis idejében is létezett Matteo Joannes örmény nyomdája, azt az 1694. december 2-i közjegyzői iratból látni...

Witsen Artsil grúz fejedelem hozzá intézett levelét — melyet a Világ 7195. éve (grúz időszámítás, valójában 1686) december 17-én Moszkvából közhasználatra szóló mkhédruhi típusú grúz betűkkel írt — „Noord en Oost Tartarye“ (Észak és Kelet Tatarország, 1690; második kiadása 1705, belőle idézek) című művében faksimilében közli, hiányos holland fordítással: „Kötelességünknek tartottuk, hogy e levelünkkel Kitűnőségnek megköszönjük a vett fáradságot stb.-ben.“ Brosset azonban *Histoire de la Georgie* (Szentpétervár, 1850—1857) című művében Artsil levele teljes szövegét adja franciául, amelyet Dézsi idéz: „Továbbá megértvén Wlar báró úrtól, az Ön helyettesétől, hogy Ön fáradozott érettünk s kimetszeti nyelvünk betűit.“ Wlar báró neve elírás. Artsil moszkvai számkivetettsége idején a Németalföldek Köztársasága oroszországi követe Johan Willem van Keller báró volt, Moszkva székhellyel. Van Keller nevét formálta át Artsil Wlar-rá. Amszterdamban Wlar báró nevű polgármester-helyettes sosem volt. Akkoriban négy polgármestert választottak, egy évre, közülük egy a kormányzó-polgármester volt. Witsen tizenhárom ízben lett kormányzó-polgármester, Kis ottlétekor 1682-ben, 1685-ben és 1688-ban. Mikor Artsil köszönetet írt Witsennek, akkor, 1686-ban történetesen Witsen nem volt polgármester. Kis Miklós Artsilnak grúz egyházi, khuzuri betűket metszett, amint a stockholmi mintalapból is kitűnik, melyet Björkbom között.

A másik, hollandul Kis Miklósról író magyar szerző Miklós Ödön egykori nagycsepelyi (Somogy megye) református lelkész, egyháztörténész, aki szintén Hollandiában is tanult. Egy immár 1966-ban megszűnt könyvészeti folyóirat, *Het boek* (A könyv) 1917. évi folyamában közli *De hongaarsche bijbels in Nederland* (Magyar bibliák Hollandiában) című írását. Ebben 1645-től (Janssonius amszterdami magyar bibliája) 1794-ig (Pethe Ferenc utrechti magyar bibliája) foglalkozik tárgyával, s részletesen taglalja Kis Miklós bibliakiadásának létrejöttét. Említi Dézsi Lajos Kis-életrajzát, Kleerkooper—Van Stockum okmánytárát, Witsen csonka fordítását Artsil leveléről, Karl Faulmann Kisről szóló leírását, Kis amszterdami *Zoltároskönyvét*, *Új Testamentumát* s *Mentségét*. Miklós Ödön értékes szolgálót tett: Kisről hollandi szakemberek felé adott támpontokat.

Kis Miklós hatásának feldolgozása azokban az országokban, melyeknek betűt metszett, a jövő nagy feladata. *Mentsége* 27. szakaszában írja: „én nem tsak a szomszéd Országoknak, Lengyel Országoknak, Sveciának, Angliának, Német Országoknak, Olasz Országoknak szolgáltam sokat; hanem (híremet hallván) a messze való országok is requiráltak engemet szolgálatom iránt. Hol vagyon Amsterdambhoz képest Armenia? Azoknak sokat szolgáltam. Hol vagyon Georgia ad radices Caucasi? Azoknak soha nem lévén nyomtatások, hanem (mint a Törökök) tsak manuscriptummal élvén, reá vötte magát a Királyok, és maga leírván az Alphabutumot és valami contextust, úgy küldötte nekem Amsterdamba. Én pedig nem approbálván azt a formát; más módosabb Betűket tsináltam nékiek: mellyen igen örültenek. [...] az én specimenemet Bétsbe felvivén, ott mind a Betű készítő, mind a derék Jésuiták és egyéb tudós emberek admiráltak és megvallották, hogy szebbet affélét soha nem láttak.“ Íme: Angliától Georgiáig, Svédországtól Olaszorszáig hatalmas területen lehet Kis Miklós közvetlen hatása után kutatni.

Tisztázásra vár azonban jelentősége a hollandiai betűmetszés történetében is, melyben ő alkalmasint egy betűtermelési korszak fordulópontja s a speciális hollandiai fejlődés záróalakja. De a nehézség az, hogy Kis közvetlen hollandi elődei-

nek (Briot, Van Dyck, a Voskensek, Schmidt és mások) a produkciója még máig sincs kellően felderítve.

Miszt-tótfalusi Kis Miklós napjainkban újjáéledt. A világba szerteágazó munkásságának részletes vizsgálata azonban csak most, újjáéledésével kezdődik. Művelődéstörténeti nagyságához méltó munka ez.

Bóné Gyula

Az irodalomból:

M. Tótfalusi K. Miklósnak maga személyének, életének, és különös tselekedetinek Mentsége. Mellyet az Irégyek ellen, kik a' közönséges Jónak ezaránt meggátolói, Irni kényszerítettett. Kolosvárott, 1698. Esztendőben. — Betűhű kiadása Gyomán, Kner Izidor betűivel, 1940.

Retegi György: Emlékezetre méltó dolgok 1718—1784. Jakó Zsigmond gondozásában, Bukarest, 1970.

Dézi Lajos: Magyar író és könyvnyomató a XVII. században. Misztótfalusi Kis Miklós (1650—1702). — Pápai Páriz Ferenc (1649—1716). Budapest, 1899.

M. Tótfalusi Kis Miklós. Bukarest, 1954. Válogatta Tordai Zádor. Az Apologia Bibliorum-ot eredetiből fordította Kiss Géza.

Molnár József: Tótfalusi Kis Miklós — a betű művésze. (Sajtó alatt)

A betű mestere. Budapest, 1964.

Gustav Mori: Anton Janson. A D. Stempel majna-frankfurti betűöntőde által kiadott Altmeister der Druckschrift című kötetből. Évszám nélkül.

Harry Carter—George Buday: Nicholas Kis and the Janson Types. Gutenberg Jahrbuch. Mainz, 1957.

Jack Werner Stauffacher: Janson: a Definitive Collection. The Greenwood Press. San Francisco, 1945. „Janson”-betűkkel, tehát Kiss Miklós betűivel szedett könyv. Tartalma többek közt: Janson 1674. és 1678. évi mintalapja; Erhardt 1720. évi mintalapja; a Cecchi által 1691-ben nyomtatott könyv egy részlete; Kis Miklós amszterdami mintalapja; a Kis Miklós által Kolozsvárt 1695-ben nyomtatott Pax Corporis (Pápai Páriz Ferenc műve) egy részlete. A Janson-kérdés irodalmát összefoglalja Daniel Berkeley Updike: Printing Types. Két kiadás; a második 1935-ből.

A. F. Johnson: The „Goût Hollandois”, 1938.

A. F. Johnson: On Re-reading Updike. 1946. Alphabet and Image, 2.

Stanley Morison: Leipzig as a Center of Typefounding. Signature, 1939. 11.

Stanley Morison: Anton Janson Identified. Signature, 1940. 15.

Helmut Presser: Die Janson-Antiqua (Rätsel um eine Druckschrift), Imprimatur, 1954—55. XII.

G. W. Ovink: Honderd jaren lettergieterij in Amsterdam (A betűöntés száz éve Amszterdamban). Amsterdam, 1951.

W. Gs. Hellinga—H. de la Fontaine Verwey—G. W. Ovink: Kopij en druk in de Nederlanden. Atlas bij de geschiedenis van de nederlandsche typografie. (Nyomdai kézirat és nyomtatás a Németalföldeken. Atlasz a hollandiai nyomtatás történetéhez). Amsterdam, 1962.

M. M. Kleerkooper—W. P. van Stockum Jr.: De boekhandel te Amsterdam, voornamelijk in de 17e eeuw. I—II. (A könyvkereskedelem Amszterdamban, főképp a XVII. században). Den Haag, 1914—16.

B. van't Hoff: Joan Blaeu: Toonneel der Steden (A városok színtere). Dr. Joan Blaeu 1648-ban kiadott, a németalföldi városok térképét és leírását tartalmazó művének faksimile-kiadásához írt tanulmány. Amsterdam—Brussel, 1966.

Dr. W. J. van Hoboken városi levéltáros 1970. december 4-i és 1971. szeptember 30-i levele a szerzőhöz.

A mkhedruli és khutzuri grúz betűtípusok láthatók a The Gospel in Many Tongues. Specimens of 770 Languages (London, 1950) című műben is, „Georgian” címmel.